

СРЕДНОВЕКОВНОТО СПОМЕНИЧКО ГРАДЕЖНИШТВО КАКО ДЕЛ ОД УМЕТНИЧКОТО ТВОРЕШТВО ВО МАКЕДОНИЈА

Сите многувидни форми на рановизантиската уметност не се сочувани до наше време и досга не се откриени во населбите, во длабоките слоеви настанати од разурнувања и од ерозивно делување. Но, во замена на оваа скудност, при истражувањата се најдени во добра состојба темелите и надтемелните делови од архитектонските споменици. Откриените делови од базилики, палати и јавни згради знатно помогнуваат да се формира вистинска претстава за изгледот на рановизантиските градови Стоби и Хераклеја Линкестис, па и Скупи, Стенас, Коњух и Лихнида. Според грандиозните димензии на градбите и современиот распоред на просториите, според употребениот материјал и наслутената градежна структура, и според пронајдената пластична и мозаична декорација основано може да се заклучи какво било богатството на населението, уметничките концепции и зрелоста на уметниците.

Во градовите од рановизантиското средновековие архитектонските споменици се вонредно бројни, но во рамките на овој напис е dostatно ако од овој период биде претставена епископската базилика и Партенисовата палата од Стоби.

Епископската базилика, најзначајната сакрална градба во Стоби, е ориентирана кон главниот градски плоштад до кој се стигнува од јужната порта низ улица со тремови. За нејзината градежна историја нема многу податоци, но извесни наоди наведуваат на некои хронолошки претпоставки. Така, на пример, атриумот што има неправилна основа од трапезоид прилагоден кон диспозицијата на плоштадот укажува на факт дека базиликата е помлада од времето на формирањето на главната улица. Потоа, фактот дека во апсидалниот ѕид од базиликата се вградени седиштата од блискиот театар, зборува дека оваа фаза од градењето на базиликата е помлада од последните години на функционирањето на театарот, што се датира од II—III век. Не е невозможно да се претпостави дека на значајното урбанистичко место на епископската базилика порано постоела градба од римскиот период, што била подоцна од некои причини урната, па местото потоа послужило за градење на базиликата. Може да се верува по натаму дека најстарата градба на базиликата била изградена во IV век, со веројатно поправки во V век. Од историските податоци и од наодите во урнатините се знае дека во 479 година базиликата била разурната при Теодориховиот напад врз Стоби. По ова урнување епископската базилика ја пресоградил епископот Филип, а уште подоцна таа функционирала во мален еднокоробен простор. По VI век епископската базилика потполно запустела и со векови останала непозната се до откривањето во дваесеттите години на ова столетие.

Од споменатиот градски плоштад се влегува во надворешното трапезоидно предворје, а одовде во внатрешното предворје — нартекс, со делумно сочувана, но сега покриена, мозаична декорација, Низ три

Врати комуницира нартексот со трите кораби на базиликата, што некогаш биле разделени со велелепни септумски колонади, кои имале за стилобат камени плочи од седиштата на театарот. Во базиликата, над самиот стилобат, сега можат да се видат само некои од импосткапителите со флорална декорација. Од мозаичната подна декорација е сочувана само онаа во јужниот кораб, додека средниот кораб на базиликата во последната фаза е послан со камени плочи. Во наосот се откриени и делови од декоративната пластика на олтарната преграда и на амвонот. Во источниот дел на средниот кораб, под подот на апсидата, била конструирана крипта за моштите на патронот — маченик. Епископската базилика имала и кат над бочните кораби, од чии оградни плочи се најдени скулптирани фрагменти. Средниот кораб се издигал високо, со дрвена конструкција за покривот, според архитектонскиот тип на таканаречените хелинистички базилики.

Трикорабен распоред, како и кај епископската базилика, имаат уште десетина други базилики во споменатите рановизантиски градови во Македонија, некои од нив без атриум, некои со ексонартекс наместо атриум, а други без катови над бочните кораби и без крипта. Само кружната црква од Коњух прави исклучок од овој општоприфатен план на трикорабна базилика во најраниот средновековен период.

Постои голема веројатност дека во Стоби до тоа време се сочувале римски и доцноримски градби за живеење. Меѓутоа, некои од нив биле адаптирани и пресоградени, а истовремено други биле сосема наново градени во рановизантискиот период.

Најилустративен пример на рановизантиска градба за живеење е Партениосовата палата во Стоби, што се наоѓа во средиштето на градот, нешто посеверно од епископската базилика. Големата и луксузна палата Партениос е наречена така според името од еден бронзен печат откриен при испитувањето на палатата. Оваа палата, според најновите испитувања, имала два дела што биле градени во различно време. Првиот западен дел имал голем двор — перистил, целиот поплочен со крупни мозаични плочки — опус сектиле, додека тремовите наоколу биле декорирани со подови од ситен мозаик. На западната страна од перистилот се откриени неколку одаи со траги од подни мозаици и со мермерна оплата на ѕидовите, а на јужната страна е големата апсидална дворана веројатно триклиниом, со мермерен под и фрескирани ѕидови. Најзабележителна интересност на Партениосовата палата е големиот базен на, источната страна на перистилот, со водени каскади и со повеќе фонтански гаргули. Во вториот источен, дел на Партениосовата палата има уште еден, но помал и поедноставен, перистил со базен, околу кој се одаи со подни мозаици.

Со поинакви диспозициони решенија на одаи и дворани но со блиска декорација, се другите луксузни градби во Стоби, имено пала-

тите Перистерија и Полихармос, кои на жив начин поттикнуваат да сè имагинира дел од амбиентот во кој живееле стобските граѓани.

Кон крајот на V век, поради вистинската опасност од нападите на варварите, подигнати се ѕидови околу Стоби и Хераклеја Линкестис, а по земјотресот од 518 година подигнати се бедемите, од големите блокови на скупскиот театар, во средината на денешното скопско кале. Варварските напади, што зачестија од краот на V век, и големиот бран на преселничките народи што дојдоа во текот на VI век, беа причина за замирањето на цивилизираниот живот во рановизантиските градови на Балканот, па спрема тоа и во Македонија. Ова замирање значеше запирање на развитокот на уметноста и градителството, низ периодот на VI, VII, VIII и IX век, па затоа од ова време досега и не се откриени никакви останки на уметнички предмети и градителство во Македонија.

Повторното консолидирање на византиската власт на Балканот и во Македонија, а особено христијанизирањето на словенското население, овозможи создавање на услови за развиток на уметноста и на уметничкото градителство. Од почетокот на X век, и низ целиот XI, XII, XIII и XIV век, па се до доаѓањето на Турците, се развива значајна уметност која што ги црпи своите византиски знаења од уметноста на постарите споменици зачувани во Цариград и Солун, додавајќи нови креативни збогатувања. Целата оваа уметност во Македонија има два периода на развиток, и тоа првиот од X до XII век, а вториот по времето на Латинското царство, т.е. од втората половина на XIII до втората половина на XIV век.

Од големиот број споменици од првиот период најстари и вонредно значајни се триконхалните цркви на Климент и Наум, од кои се зачувани темелите. Ваков тип на основа е застапен во овој период уште во триконхалната црква во Зглевеница и во четириконхалната црква во Вељуса.

Нема сомневање дека еден меѓу најзначајните и најпознатите архитектонски споменици од овој период е црквата св. Софија во Охрид. Таа, во најголема мера, ги има зачувано оние компоненти што ни ја претставуваат македонската уметност од XI век. Историските извори и испитувања укажаа на приличен број податоци од историјата на црквата, така што нејзиното траење може да се следи во подолг период, иако извесни детали уште не се достатно расветлени. Така, познато е дека при конзерваторските искористувања под сегашните темели на црквата св. Софија се откриени траги од две постари базилики, една под друга. Може да се претпостави дека едната е катедралата од времето на првите охридски епископи, што се споменуваат во документи, а дека втората,

Можеби е, од подоцните поправања. Еден капител откриен во тлото крај црквата, од така наречен теодосијански тип, сведочи за постоењето на богата и системна декорација од овој поран период. Се претпоставува дека сегашната базилика е градена или пресоградена од охридскиот архиепископ Леон во првата половина на XI век. Во 1317 година архиепископот Григориј го соградил ексонартекстот на црквата, со големата западна галерија на катот. При крајот на XIV век, веројатно, црквата делумно се урнала, па сводната конструкција била одново преизградена кога црквата била конвертирана во цамија. Таква останала се до 1912 година, кога била повторно посветена за црква. Во последниве две децении е изведена потполна конзервација на ѕидовите и фреските.

Како резултат на сите градења и поправања, црквата св. Софија во Охрид се претставува во својот денешен изглед како базилика со ексонартекс и нартекс на кат и со трикорабен пресведен наос од таканаречен ориентален тип. Особеност на базиликалната конструкција се ѕиданите столбови од септумската колонада, оние исто што биле и во старата базилика со трансепт. Овој богато конципиран внатрешен амбиент го надополнувале мермерната олтарна преграда, амвонот и вонредно значајниот најстар сочуван живопис во Македонија.

Базиликата како тип ќе се повтори во овој период само неколку пати во Македонија: во црквата св. Аил на истоименото островче во Преспа, во црквата св. Никола во Манастир, во црквата св. Богородица, денес во урнатини во селото Враништа крај Струга и во трикорабната диспозиција на постарата црква св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино.

Втор многузначаен споменик на изминување на овој период е св. Пантелејмон во Нерези (крај Скопје). Главните настани што се сврзани со овој споменик се само донекаде познати. Постои мислење дека просторот на манастирот и црквата бил култно место уште во пагански времиња. Меѓутоа, со поголема сигурност може да се верува дека местото било познато во римскиот период, бидејќи за тоа сведочи плочата со релјеф и натписот во нартексот на црквата. Постои вероватност дека просторот на црквата можел да биде место на храм и во рановизантискиот период, затоа што тука е откриен еден импост капител со стилски обележја на пластиката од VI век. Се чини, понатаму, дека овде постоела црквена градба и пред XII век, бидејќи има мислења дека Алексиј Комнен, императорскиот роднина, во 1164 година не ја изградил црквата одново, ами преизградил постара црквена градба. Црквата потоа Претрпела измени кога се урнал сводот од нартексот и западниот дел од наносот, па била поправена и делумно живописана во XV или XVI век. Последен пат црквата е живописана во XIX век, а најновите конзерва-

торски зафати врз архитектурата, олтарната преграда и живописот се изведувани во 1931 година и последнава деценија. Црквата св. Пантелејмон има основа на вписан крст со нартекс, а просторната елевација е прилагодена кон крстообразниот распоред, со четиристрана купола над аголните простори и осмострана купола над сечиштето на крстот. Во исто време кога е градена црквата, таа е и живописана со фрески од особено значење заради реалистичниот приод во интерпретацијата и впечатливата драматичност. Од тоа време е и скулптираната олтарна преграда.

Од овој ист период треба да бидат спомнати и современите црквите на Нерези, иако со инаков архитектонски распоред. Тоа е црквата св. Ѓорѓи во Курбиново, со исто така значаен живопис, и црквата св. Богородица во Водоча кај Струмица, со живопис што е веќе уништен.

Градењето на цркви со основа на вписан крст продолжува и во периодот по востановувањето на династијата на Палеолозите во Цариград во 1261 година. Такви се црквите од вториот период и тоа црквата св. Богородица Перивлептос, наречена св. Климент (во Охрид) и црквата св. Богородица во манастирот Трескавец (кај Прилеп). Исклучок во распоредот има еднокорабната црква св. Никола во Варош (кај Прилеп).

Секако, најголема група архитектонски споменици претставуваат манастирските цркви од XIV век, од кои, со исклучок на две-три еднокорабни или со основа на слободен крст, доминираат оние со основа на вписан крст. Несомнено дека големиот број од значајните архитектонски споменици како што се св. Никита, св. Никола, св. Арангели и Матејче во Скопска Црна Гора, потоа Матка, св. Андреја и св. Никола во долината на реката Треска и св. Арангели во Прилеп и Штип, ја творат претставата за интензивното црквено градежништво од овој период во Македонија. Сите овие архитектонски споменици заслужуваат одделно внимание заради успешните креативни решавања во основата, во архитектониката на масите или во декорацијата, но издвоено место имаат само два-три позначајни споменици меѓу нив.

Првиот, св. Ѓорѓи во Старо Нагоричино се смета дека е граден во 1071 година од византискиот император Роман I Диоген како трикорабна базилика. Но и подоцнешната преградба, на горните делови во преткуполна крстообразна градба во 1318 година, предизвикува интерес како голем и значаен архитектонски споменик, чија вредност ја надополнува и сочуваниот живопис.

Манастирската црква св. Арангели Михаил и Гавирл во Лесново, е градена 1341 година како црква со основа на вписан крст со нартекс. Особено грижливо изведеното архитектонско формирање и расчлене-

тоста на фасадите, како и сочуваната декоративна пластика и живопис, го збогатуваат значењето на овој споменик од зрелиот среден век во Македонија.

Последниот, во низата споменици од големо значење е црквата св. Димитрија во Марков Манастир, започната во 1344 а завршена меѓу 1371 и 1394 година, со основа на вписан крст со нартекс. Архитектониката на масите е особено подвлечена со пиктуралните ефекти на алтернираниот камен и тули во градежот. Но, секако дека и декоративната пластика и живопис заслужуваат одредено внимание.

Сакралната архитектура носи неколку евидентни обележја, некои поврзани со извесен период а други со определени разбирања. Така на пример, речиси, сите сакрални архитектонски споменици од рановизантскиот среден век се градени во градските населби за жителите од градовите, Во подоцнешните периоди со изумирањето на градовите, исчезнува и потребата за градење на градски базилики, па затоа, освен неколку исклучоци, се градат најчесто манастирски цркви наменети и за населението од селата.

И во типолошка смисла, особено во распоредот на основите и на архитектонските маси, има изменувања во разбирањата. Големите базилики наменети за бројното население од рановизантските градови, како најпогодни градби со голем простор и за новопокрстените, подоцна се градат сосема ретко. Во текот на словенскиот среден век, освен неколкуте базилики, ќе превладува исклучиво крстообразен тип цркви, помали по димензии, што одговарале на потребите на населението со помала концентрација.

Световната архитектура од овие периоди на градежништвото не е сочувана. Останати се само урнатините од фортификационата архитектура, тврдините, градските бедеми и кули. Постои голема веројатност дека добар дел од зградите за живеење во овие тврдини биле од дрвена граѓа и дека во текот на времето пропаднале. Оние, пак, згради за живеење во тврдините што не биле од дрво, туку од камен и тули, како градби, со потенка структура на ѕидовите најбрзо биле и разурнати.

Меѓу бројните градски тврдини, бедеми и кули во Македонија архитектонски се испитани околу дваесетина. Меѓу нив, секако, најголеми се останките од тврдината Маркови Кули кај Прилеп, што биле веројатно користени во времето меѓу X и крајот на XIV век. Од друга страна, најимпресивна е бездруго Самуиловата тврдина сред Охрид, за која може да се претпостави дека активно ја исполнувала својата функција од X до крајот на XIV век. Некои тврдини како, на пример, онаа во Хераклеја Линкестис, изгледа, не функционирала повеќе од

V—VI век, меѓутоа, тврдината на скопското Кале најверојатно функционираше со измени и додавања на фортификации од VI до крајот на XIV век, за да ја задржи таа улога во модифицирана форма се до најново време.

Архитектонските споменици во Македонија примајќи ја постарата традиција ја пренесуваат со видоизменувања низ времето, за да ја осведочат урбанистичката замисла, архитектонската концепција и начинот на градење, а тоа заслужува не само внимание туку и постојани грижи за да се зачува ова благо и за историјата на идните поколенија.